

TÓTH-CZIFRA JÚLIA

Rész és egész

KOSZTOLÁNYI DEZSÓ ESTI KORNÉL-TÖRTÉNETEINEK GENEZISÉRŐL

E műhelytanulmány* elsődleges célja Kosztolányi Dezsó Esti Kornél-történetei kritikai kiadásának előkészítése. A szövegelemzői kérdéseken túl számos problémát vetnek föl e történetek fizikai hordozói, tehát a szoros értelemben vett textusok is. A folyamatban lévő Kosztolányi-kutatás komoly hiányt pótolhat. Hiszen az Esti-szövegek kritikai kiadása nem csupán egy hiteles és az elérhető legnagyobb pontosságú szövegváltozat megállapítására tesz kísérletet, de az ehhez a munkához nélkülözhetetlen szövegváltozatok föltalálásával, számba vételével és rögzítésével a kutatás tisztázhatja a szövegek mibenlétére, számára és genezisére vonatkozó kérdéseket.

A kritikai kiadás ezek közül elsőként a prózai szövegek gondozását végzi. A szakirodalomban két szövegcsoportot szokás megkülönböztetni: az 1933-ban napvilágot látott *Esti Kornél* című kötet történeteit (szám szerint tizennyolcat), illetve a *Tengerszem* kötetben *Esti Kornél kalandjai* alcím alá tartozó tizenhét novellát. Az említett szövegeken túl számolni kell azokkal az Esti Kornél-történetekkel is, amelyeket Kosztolányi a folyóiratbeli közlésen kívül kötetbe nem vett föl. Nemcsak a Réz Pál által az *Esti Kornél kalandjai*hoz kapcsolt szövegek és az általa szerkesztett gyűjteményes novelláskötetekben megjelent történetek jöhetnek szóba, hiszen már Bengi László fölhívta a figyelmet arra, hogy „*sajnos az Estit szerepeltető publicisztikai írások számbavétele sem mentes a hibáktól. A Nyugat több füzetéből önkényesen alkotott összevont folyóiratszámom túl a listából az a nem szépirodalminak mondható két írás is hiányzik, amelyeket a sajtó alá rendező Réz Pál – témájuknál fogva – nem a publicisztikai gyűjteményekbe tagolt be, hanem az irodalomtörténeti esszéket tartalmazó Látjátok, feleim illetve a nyelvbölcséleti-esztétikai írásokat összefogó Nyelv és lélek című kötetekben jelentetett meg.*”¹ Jelenlegi tudásom szerint huszonegy Kosztolányi által kötetbe föl nem vett szöveg létezik. A továbbiakban ezeket tekintem a prózai szövegek harmadik csoportjának.

* A dolgozat az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport (kutatócsoport-vezető: Szegedy-Maszák Mihály), valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetének OTKA által finanszírozott Kosztolányi-kutatása (kutatócsoport-vezető: Veres András) keretében és támogatásával készült. Köszönöm szépen a kutatócsoport tagjainak segítségét.

¹ BENGI László, *Művészi önállóság – kulturális meghatározottság = A magyar irodalom története III*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, www.villanyspenot.hu (2009. 05. 12.)

Szövegváltozatok

A kritikai munka első és legfontosabb feladata a szövegváltozatok számbavétele, föltalálása és annak mérlegelése, relevánsnak tekinthető-e az adott változat a szövegkiadás szempontjából. A változatok három forrásból érkehetnek: lehetnek kéziratos, folyóiratban megjelent, illetve kötetként kiadott szövegek.

Az Esti Kornél-kéziratok

A Kosztolányi-kutatás és -kiadás egyik általános problémája a kéziratok hiánya. Mint ismeretes, a kéziratos hagyatéknak jelentős része megsemmisült, amikor az író Logodi–Tábor utcai sarokházát Budapest ostromakor bombatalálat érte. Súlyos gondot okoz a fennmaradt anyag szóródása is. Nem csupán a Budapest és Szabadka–Délvidék közti megoszlás tekintetében, de a kézirat-örökítésből és -gyűjtésből fakadóan is. A nagyobb hagyatékok az évek során szétszóródtak, az esetleges eladások, ajándékozások következtében elaprózódtak és mindezzel együtt nyomom követhetlenné váltak.

Problémát jelent a közgyűjteményekben hozzáférhető Kosztolányi-hagyatékok elégtelen katalogizáltsága is. Sokatmondó az eset, melyről Szilágyi Zsófia számol be *A tökéletes szöveg illúziója: Kosztolányi Aranysárkányának példáján*² című cikkének 55. számú lábjegyzetében, mégpedig épp az egyik Esti-kézirat kapcsán. Mint írja, munkája közben az Akadémia kéziratárában őrzött Kosztolányi-hagyatéknak az *Aranysárkány* kéziratlapjait tartalmazó dossziéjában a *Csók* című novella (az *Esti Kornél* harmadik fejezete) kéziratára bukkant. Ez azért is érdekes, mert a szöveg – bár nem az „*Esti Kornél írások*” tétel részeként, hanem közvetlenül előttük, külön egységként – szerepel Sáfrán Györgyi³ katalógusában. Ebben az esetben tehát későbbi keveredésről, s nem a jegyzék hibájáról van szó.

Mostani tudásom szerint alig maradt fenn az Esti Kornél összefüggésbe hozható kéziratos dokumentum. A „*Csók*” kéziratán, illetve az „*Ezerkilencszázharminchárom*” című történet – mely a *Tengerszem* kötet *Esti Kornél kalandjai* ciklusa *Barkohba* darabjának egy korábbi változata – gépiratán kívül két további gépiratot (egy Kosztolányi-autográfjal korrekturnázott és egy tisztázott változat, „*Esti megtudja a halálhírt*” címmel) őriznek az Akadémia Kéziratárában. Továbbá egy „*Esti Kornél*” feliratú borítékot, a *Tengerszem* egy vázlatos és töredékben maradt kötettervét, melyben a későbbi ciklus még *Esti Kornél utolsó kalandjai* címmel szerepel, valamint a „*Vita a mai társadalomról*” című szöveget, melyen az alábbi szó olvasható: „*Esti*”.

A kötetbe föl nem vett történetek közé tartozik az *Esti megtudja a halálhírt*. A szöveget elsőként Réz Pál közölte 1978-ban, az *Új Tükör* című folyóiratban (december 24. 11.). A történetre vonatkozóan megjegyzi: „*A ránk maradt hagyatékban Ms 4613/7 jelzettel egy kiadatlan Kosztolányi-írást találtam. Az írásnak – melynek gépiratán a kéziratos javítások, törlések és beszúrások Kosztolányi kezétől származnak –, nincs címe; Ms 4613/8 jelzettel megtalálható azonban a szöveg egy másik gépirata, azon ismeretlen kéztől származó címe is: Esti megtudja a halálhírt. (...) Valószínű, csaknem bizonyos,*

² SZILÁGYI Zsófia, *A tökéletes szöveg illúziója: Kosztolányi Aranysárkányának példáján* = Sz. Zs., *A féllábú ólomkatona. Irodalmi mű-hibák*, Pozsony, 2005, 57.

³ SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányiné Harmos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes Kosztolányi-gyűjtemény*, Bp., Akadémiai, 1978 (Az MTA Könyvtára Kéziratárának katalógusai 11).

hogy az írás Kosztolányi sokáig tervezett, de töredékben maradt regényének, a Mostohának egy fejezete, esetleg kezdete. Ha így van, a szöveg 1930-ban keletkezett.”⁴ Néhány évvel később, 1981-es *Kosztolányi összes novellái I–III.* című gyűjteményes köteteibe Réz föl is veszi a történetet, melyről azt írja: „Kéziratból (a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárából) közöljük az Esti megtudja a halálhírt című írást, amelyről bizonyosan nem tudni, hogy Kosztolányi önálló elbeszélésnek szánta-e, avagy a Mostoha című, tervezett, de be nem fejezett regényének egy fejezete.”⁵ Vonatkozó tanulmányában Biró-Balogh Tamás a *Mostoha* keletkezéstörténetének újradatálásakor azt a róla szóló első híradástól, 1928 áprilisától az utolsó említéssel (1934) bezárólag keltezi, szemben a töredék sajtó alá rendezőjével, Dér Zoltánnal, aki 1930-ra teszi a genesis kezdetét. Akármikor is keletkezett az *Esti megtudja a halálhírt* szövege ezen az intervallumon belül, Esti itt inkább tekinthető kölcsönzött novellaalaknak, mint az Esti Kornél-történetek főhősét megelőlegező regényszereplőnek, hiszen Kosztolányi 1925-től folyamatosan, egyre nagyobb számban jelenti meg Esti Kornél-szövegeit, amelyekben a főhős előbb Esti, majd Esti Kornél néven szerepel. Fontos megjegyezni, hogy a Dér általa közölt töredék vonatkozó részlete (*Mostoha és egyéb kiadatlan művek*, Újvidék, 1965, 37–38.) nem azonos az *Esti megtudja a halálhírt* szövegével, bár rokonságot mutat azzal mind a két szereplő, mind a szituáció és a motívumok tekintetében. Ezért föltételezhetjük Réz Pál, hogy a kéziratból kiadott elbeszélés akár a *Mostoha* egyik fejezetének fogalmazványja is lehet. Szegedy-Maszák Mihály tanulmányában fölhívja rá a figyelmet, hogy a Dér Zoltán által közölt regényrészlet és a Réz által publikált töredék közt különbség van, amelyet Réz maga is említ, néhány motívumnyi eltérésként. Szegedy-Maszák megjegyzi, hogy míg „az egyik szövegben Esti a halálra való fölkészülésnek a szükségességét, a másikban ugyanennek a lehetetlenségét fogalmazza meg. Tekintettel arra, hogy a kétféle magatartás az Esti Kornélban már úgy szerepel, mint a címszereplő személyiségének önellentmondása, a *Mostoha* némely vázlatai az Esti Kornél előtanulmányaiként is olvashatók.”⁶ Az *Esti Kornél* kötet előtanulmányaiként igen, Esti alakjáéként azonban nem. Hiszen az 1933-ban megjelenő kötet főhősének figurája 1925-től már folyamatosan jelen volt és alakult, formálódott a gyarapodó Esti Kornél-szövegekben. A *Mostoha* részfogalmazványának tulajdonított töredék sokkal inkább ennek az alakulásnak a részeként képzelhető el, mint előképként. Ez ismét amellest szól, hogy az *Esti megtudja a halálhírt*nek teljes jogú Esti Kornél-történetként kell szerepelnie a kötetbe föl nem vett szövegek között.

A szerző életében megjelent kötetek

Valamivel egyszerűbb a dolgunk a kiadások számbavételével. Az *Esti Kornél* 1933 májusában⁷ megjelenő Genius-kiadást 1934-ben követte „A Magyar Nemzeti Könyvnap Emlé-

⁴ RÉZ Pál, *Egy ismeretlen Kosztolányi-írás*, Új Tükör, 1978. december 24., 11.

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Kosztolányi Dezső Összes Novellái 2).

⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az Esti Kornél jelentésrétegei = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, Anonymus, 1998, 159.

⁷ Lengyel András tanulmányában (*Genesis és kompozíció viszonya az Esti Kornélban*) napra pontosan (1933. május 6.) datálja a kötetkiadást a Szegedi Egyetemi Könyvtárban fennmaradt ügyész-ségi kötelese példány bélyegzője alapján.

kére” közreadott Révai-féle kötet, majd a mű 1936-ban *Kosztolányi Dezső összegyűjtött munkái* közt jelent meg, szintén a Révai Testvérek gondozásában. Ez utóbbi kiadás relevanciája a kritikai munka szempontjából ugyan kérdéses, hiszen nem egyértelmű, hogy a szerző halála előtti vagy utáni közlésnek számít-e. Eliminálására sokkal súlyosabb érv, hogy a három kiadás szövegét összeolvasva arra a következtetésre jutottam, hogy a '34-es és '36-os kiadások az elsőnek csupán reprintjei. Olyan tökéletes utánnyomásokról van szó, ahol a szedéstűkőr mellett még a szedősor kopásai is ugyanazok. Ez a tény pedig eliminálja a két utóbbi közlést a kritikai szöveg megállapításakor figyelembe veendő változatok közül.

A kései *Tengerszem* első kiadása a Révai-féle közlés 1936-ból. Még ugyanebben az évben újra megjelent a kötet a kiadó *Kosztolányi Dezső összegyűjtött munkái* című sorozatában (VI.). A két kiadás csupán a kötés és a belső címlap tekintetében tér el. A második közlés így eliminálható.

Folyóiratközlések

Kosztolányi Dezső Esti Kornél-szövegeinek elsődleges színtere az a számtalan folyóirat, napi- és hetilap, amelyben a történetek először, majd másod- és sokadközlésként ismét megjelentek. Fél évszázados élete alatt Kosztolányi becsült adatok szerint több mint háromszáz lapban publikált, mindennapi jelenléte az írott sajtóban életmódjához tartozott. Az alap kutatás legfontosabb része a forrásgyűjtés, amelynek során megpróbáljuk föltárni a periodikumokban lappangó Kosztolányi-korpusz legnagyobb részét.

A szövegelményeket föltáró forrásgyűjtés első és második szakasza⁸ nem hozott fel színre olyan Esti Kornél-szöveget, amely gyűjteményes kiadásokban (elsősorban a Réz Pál szerkesztette sorozatban) még nem szerepelt. Ez nagy valószínűséggel a továbbiakban sem várható. A ma ismert szövegek változatainak eloszlásából úgy tetszik, a legtöbb esetben Kosztolányi, mint a *Pesti Hírlap* belső munkatársa, először saját lapjának ajánlotta föl közlésre Esti történeteit, s csak ezután, de legalábbis ezzel egy időben publikálta őket más lapokban. Jellemző, hogy az első megjelenést követően rövid időn belül (néhány nap vagy hét), vagy azzal egy időben (egy napon) több folyóiratnak is rendelkezésére bocsátotta szövegét. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az e szövegváltozatok közti eltérések nagy valószínűséggel lehetnek sajtóhibák. A későbbi közlések sokkal kevésbé függenek össze egymással, jobban szóródnak. A *Pesti Hírlap* és melléklapja mellett gyakori és tipikusnak mondható a *Nyugat*-beli első megjelenés és kisebb mértékben, de érthető módon, a család támogatása okán, a *(Bácsmegyei) Napló* is elsőbbséget élvezett. Természetesen ezzel együtt sem zárható ki újabb szöveg fölbukkanása.

A bibliográfiai jegyzék első és második füzeté ugyan nem közöl új szöveget, ám több tucatnyi szövegváltozatot igen. Az említett segédanyag a *Pesti Hírlap* és mellékletei, *A Hét*, *Nyugat* és az *Új Idők*, valamint a korabeli bácskai sajtó anyagát összegzi és rendszerezi. Fölhasználtam továbbá Hittel Dénes kéziratos bibliográfiáját is.⁹ Ez utóbbi címjegyzék – bár irányt mutat a további gyűjtéshez –, sajnos, igen hiányos és esetleges. Mégis: az *Esti Kor-*

⁸ *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 1.* (A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnapja, Új Idők), szerk. ARANY Zsuzsanna, Budapest, Ráció, 2008.

Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 2. (Határon túli lapok 1. Bácskai sajtó anyaga), szerk. ARANY Zsuzsanna, Budapest, Ráció, 2009.

⁹ A kéziratos bibliográfiát Végh Dániel írta át.

nél (1933) szinte minden fejezetére hoz a korábbi, *Pesti Hírlapban*, *Új Időkben* vagy *Nyugatban* fültárt megjelenést követő szövegváltozatot a *Tolnai Világlapjából*, a *Magyar Magazinból* vagy a *Tükörből*, gyakran más címmel, mint az első közlés. A forrásgyűjtés jelenlegi állása szerint az *Esti Kornél* tizennyolc fejezetének összesen 55, a *Tengerszembe* ciklusnak 53, míg a további huszonegy szövegnek 52 darab periodikumban megjelenő szövegváltozata van. Ez már most több mint másfélszáz közlést jelent. Ezek között változtatott a cím a folyóiratbeli változatok között egymáshoz, illetve a kötetben később megjelenő képest, illetve lényeges szempont lehet az is, melyekben szerepel Esti Kornél neve s melyekben nem. Egyes szövegek kezdetétől fogva Esti Kornél-történetek voltak, míg másokat utóbb alakít át Kosztolányi, akár kifejezetten a kötet vagy a ciklus számára. Ritkán, de előfordul az is, hogy egy-egy történet Esti neve nélkül jelenik meg, holott a korábbi közlésekben mindig szerepelt. A változatok relevanciáját a kritikai kiadásnak minden esetben szigorúan meg kell majd vizsgálnia.

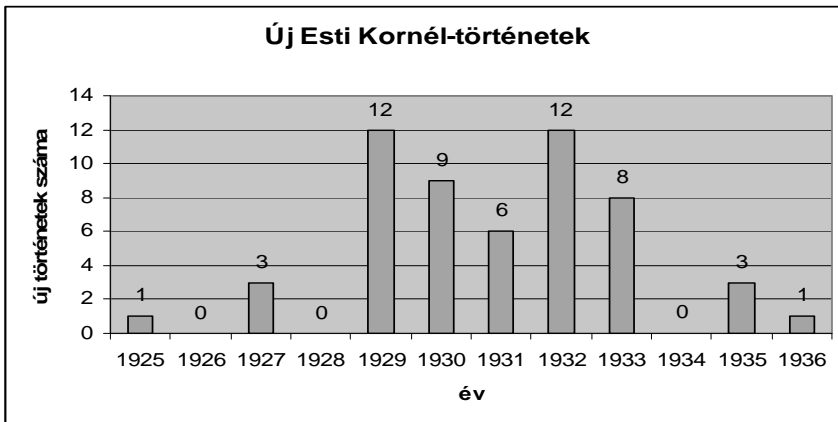
A periodikumok szövegváltozatainak tanulságai

A fent említett kéziratok és a *Mostoha* pontos datálásának hiányában csak abban lehetünk biztosak, hogy Esti Kornél 1925-ben már előfordul Kosztolányi prózájában. Ekkor jelenik meg *Újságíró* című szövege (az *Esti Kornél* kötet későbbi nyolcadik fejezete) a *Nyugat* XVIII. évfolyamának 20. számában, 1925. november 1-jén. Joggal feltételezhető, hogy ezt kell Esti első fölbukkanásának tekintenünk. Hiszen még ha nem is állapítható meg pontosan, hogy mikor keletkeztek a kéz- és gépiratos anyagok, valószínűsíthető, hogy a *Csók*, illetve az *Ezerkilencszázharminchárom* fogalmazványait nem sokkal első folyóiratbeli megjelenésük előtt, azaz 1930. július 1-je (*Csók*) és 1933. szeptember 10-e táján (*Ezerkilencszázharminchárom*) írhatta Kosztolányi.¹⁰ A *Mostoha* valószínűsíthető keletkezési idejéről már esett szó.

Genezis a szövegcsoporthoz

1925-től kezdve Kosztolányi mind több Esti Kornél szöveget írt és publikált. Az alábbi diagram azt ábrázolja, hogy – az újraközlésektől és az *Esti megtudja a halálhírt* gépiratban maradt szövegétől eltekintve – milyen ütemben születtek az újabb és újabb Esti Kornél-történetek 1936-ig.

¹⁰ Kosztolányi erre vonatkozó gyakorlatát (kellő nagyságú kéziratot anyag hiányában) nehéz volna föltérképezni. Ezzel együtt (életmódját is figyelembe véve) nincs okunk feltételezni, hogy hosszú idő telhetett el a gépirat megszületése és a folyóirat-megjelenés között.

1925-től 1928-ig, igen szakadozva, csupán három újabb szöveg jelent meg. 1929 viszont kétségkívül az egyik legtermékenyebb éve Kosztolányi Esti-korpuszának. Ezeknek a történeteknek a fele azonban soha nem jelent meg kötetben, s a későbbi *Esti Kornél* kötet (3 darab) és a *Tengerszem*beli ciklus fejezetei (szintén 3 darab) ugyanolyan számban keletkeztek. Az elkövetkező két évben, 1930–31-ben majd túlsúlyba kerülnek azok a történetek, amelyek hamarosan kötetbe formálódnak. Ekkor jelenik meg a 3., 4., 6., 7., 11. és 15. fejezet első változata.

Az 1932-es év ismét kiugróan sok új történetet hozott, s ezeknek majdnem fele az *Esti Kornél* későbbi szövegcsoportjából került ki. Érdekes azonban megjegyezni, hogy az *Esti Kornél kalandjai* ciklusanyagának 17 történetéből 12 már ekkorra elkészült. Ennek a későbbiekben még jelentősége lehet.

1933-ban, bár kevesebb új szöveget ír, Kosztolányi közzéteszi a májusban megjelenő kötet utolsó három darabját: a 7., a 15. és az 1. fejezetet. De ugyanilyen számban publikál a későbbi ciklusból is. Érdekes megfigyelni, ahogyan az *Esti Kornél* megjelenése után Kosztolányi pihenteti Esti alakját és 1934-ben egyetlen új Esti Kornél-történetet sem ír, az utána következő években pedig egyre kevesebbet, összesen csak négyet. (Rendkívül izgalmas ez a szimmetria az Esti-történetek 1925-től 1936-ig tartó keletkezéstörténetében: szinte ugyanabban az ütemben csökkennek az újabb történetek, amilyen ütemben 1925 és 1929 között megugrott a számuk.)

Itt kell megjegyezni, hogy az 1985-ben kéziratból közreadott Kosztolányi-napló¹¹ is tanúskodik Esti állandó jelenlétéről Kosztolányi gondolataiban. A rengeteg megvalósítatlan Esti-elképzelés mellett számos későbbi fejezetrészlet és történet vázlatos terve is olvasható a kiadásban, például az *Esti Kornél* kötet későbbi harmadik,¹² ötödik¹³ vagy hatodik¹⁴ fejezetének ötlete. Éppen ezért érthetetlen számomra, hogyan datálhatták a napló

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló: Igen becses kéziratok (1933–34)*, s. a. r. KELEVÉZ Ágnes, KOVÁCS Ida, Bp., 1985.

¹² *Uo.*, 21.

¹³ *Uo.*, 33.

¹⁴ *Uo.*, 56.

sajtó alá rendezői 1933 és 1934 közé (az Esti Kornél szempontjából éppen legterméketlenebb évekre) azokat az írásokat, melyek között szerepelnek az 1929-ben közreadott *Budapest 1910 szeptember 10.*, az 1930-ban megjelenő *Csók* vagy az 1931-ben publikált *Aranyeső* előképei.

A szövegcsoporthok belső keletkezéstörténete

Esti Kornél (1933)

Az 1933-as kötet anyagából először a nyolcadik fejezet, Mogyoróssy Pali története készült el 1925-ben mint a legelső Esti Kornél-történet. Az elkövetkező három évben azonban a kötetnek csak egyetlen későbbi fejezete jelent meg, *Esti már megint jót tesz* címen, 1928-ban. A rákövetkező évben három további történetet publikált Kosztolányi a szövegcsoporthból (az 5., 16. és a későbbi 2. fejezetet), igaz, *Vörös ökör* című szövegének főszereplője ekkor még Kosztolányi Dezső (s a történet ezt a későbbi közlésekben is megtartja, csak a kötetben válik majd Esti Kornél-szöveggé). *Esti és Elinger* történetének viszont a vége mutat eltérést a későbbi változathoz képest: Esti sem az 1929-es *Bácsmegyei Napló*ban közölt, sem az ugyanebben az évben az *Új Idők*ben publikált, sem pedig az 1930-as *Pásztortűz*-béli újraközölt változatban nem löki vízbe Elingert, hanem – megijedve a gondolatától – elszalad. Csaknem fél évvel később (Kosztolányi Dezső, *Esti és Elinger*, Tolnai Világlapja, XXXII. évf. 51–52. sz., 1930. dec. 17., 64–67.) születik meg a kötetből ismert befejezés. Kérdéses, hogy ebben az esetben egyetlen szövegnek a változatairól van-e szó. Érdekes lehet az is, hogy a *Tolnai Világlapjáról* eddig feltételezettekkel ellentétben, tehát azzal szemben, hogy csupán újraközléseket hoz, hogyan változhat meg a lapban publikált szövegek megítélése a most föltárt adat szerint.

1930-ban négy újabb fejezetelőzményt publikált Kosztolányi, s mind a négyet július és szeptember között: a kötet későbbi harmadik fejezetét (*Csók*), Kücsük történetét (7. fejezet) és *A világ legelőkelőbb szállodáját* (11. fejezet), valamint *A becsületes város* című szöveget, ez azonban – a későbbi utánközlések tanúsága szerint – szintén csak az 1933-ban megjelenő kötet változatában lett Esti Kornél-történeté.

A rákövetkező két évben két későbbi fejezet kivételével minden továbbinak megjelent első szövegváltozata. Hét történetről van szó, amelyek közül csupán az *Utam* címűben, a kötet zárófejezetének előzményében nem szerepel Esti Kornél.

Az *Esti Kornél* kötet 1933 májusában jelent meg. A hiányzó két fejezet ennek az évnek első felében keletkezett. Januárban¹⁵ az *Elnök* című szöveg (12. fejezet) és végül áprilisban a kötet kerettörténetét adó *Esti Kornél leleplezése*.

Tengerszem (1936)

Az *Esti Kornél kalandjai* ciklus darabjai, bár kötetbe csak 1936-ban veszi föl őket Kosztolányi, 1927-től 1935 októberéig folyamatosan keletkeznek és jelennek meg – párhuzamosan az *Esti Kornél* fejezetelőzményeivel és a kötetbe föl nem vett szövegekkel. Keletkezésük dinamikája inkább hasonlítható a csak folyóiratban megjelenő szövegcsoporthéhoz,

¹⁵ Bár a szöveg januárban jelent meg, nem zárható ki, hogy már a múlt év decemberében elkészült. Ebben az esetben csak egy fejezet keletkezett 1933-ban. Kézirat vagy korábbi folyóiratközlés hiányában ennek tisztázása lehetetlen.

mint az *Esti Kornél* történetehez, ahol a fejezetek fele koncentráltan, két év alatt (1931 eleje és 1933 áprilisa között) keletkezett, azt sejtetve, hogy Kosztolányi ezekben az években már kötetben gondolkodott. Az *Esti Kornél kalandjaiba* illesztett szövegek ezzel ellentétben igen egyenletesen (évente kettő-három) jelentek meg, s nem szaporodott meg a számuk az *Tengerszem* megjelenését megelőző években, sőt: 1934 és 1935 között csupán egy darab (*Kézirat*) látott napvilágot.

A ciklus későbbi sorrendjét érdemes összevetni a keletkezés-publikálás rendjével. Bár az első három történet még követi a megjelenések sorrendjét, a későbbiekben ez a rendezésvég nem érvényesül, Kosztolányi más, bonyolultabb ciklusrendet érvényesít. A tizenhét történetből álló egység megszerkesztettségét az is bizonyítja, hogy a *Tengerszem* összeállításakor Kosztolányi közel huszonöt, kötetben addig meg nem jelent Esti Kornél-szövegből válogathatott, ám ezek közül csupán tizenháromat emelt be a ciklusba, a maradék négy szöveg pedig (*Omelette à Woburn, Gólyák, Kézirat, Vendég*) olyan történetek átalakításával került az *Esti Kornél kalandjaiba*, amelyek előtte soha nem voltak Esti Kornél-szövegek.

A kötetbe föl nem vett szövegek

Nehéz volna egyértelműen kijelölni, hogy pontosan mikortól számítható ennek a szövegcsoporthoz a genezise, hiszen ide sorolom az *Esti megtudja a halálhírt* című szöveg két dátummal meg nem jelölt gépiratát is. További probléma, hogy az 1928-ban a *Pesti Hírlapban* és a *Bácsmegyei Naplóban* is megjelenő *Kornél másodszor is meghal* hogyan kapcsolódik az Esti Kornél-történetekhez. Bár a téma (halál), ennek kicsavarása (a távol élő, barátja haláláról nem tud ismerős kedvéért levélben másodszor is *megölni* Kornélt) és az elbeszélő fölfogása („*De a tragikummal rendszerint karöltve jár a komikum is. Az élet szeszélyes szertelenségén éppúgy lehet sírni, mint nevetni.*”¹⁶) egyértelműen párhuzamba állítható az Esti-korpussszal, Kornél alakja e szövegben a háttérben marad, *szegény Kornélként* kerül említésre és összességében jelentéktelen alakként tűnik föl előttünk. (Sokkal közelebb áll Esti későbbi alakjához az elbeszélő.)

A név, ahogyan azt Bíró-Balogh Tamás is megjegyzi az *Esti Kornél* genezisééről értekezvén,¹⁷ önmagában szintén nem ok arra, hogy a történetet Esti Kornél-szöveggként kezeljem, hiszen a Kornél név már a húszas évek közepétől foglalkoztatta Kosztolányit, amint azt az *Édes Anna* is bizonyítja, ám Esti alakja teljes bizonyossággal csak 1929-ben kapja meg e keresztnévet. Mind az 1925-ben először publikált történetben, mind az 1927–28-ban megjelenő szövegekben, de még a következő év januári *Budapest 1910 szeptember 10*-ben is csak az Esti nevet olvashatjuk, s először az 1929 februárjában a *Pesti Hírlapban* megjelenő *Esti Kornél naplója* esetében szerepel a főhős teljes nevén. Az 1928-as *Kornél másodszor is meghal* tehát csak azt bizonyítja, hogy Kosztolányi az *Édes Anna* után is dolgozott e keresztnévvel, azt azonban nem, hogy ez az Esti Kornél név egy rövidített változata volna. Mindezek alapján a nevezett szöveg inkább tekinthető különálló, az Esti Kornél-történetekkel kapcsolatba hozható tárcának, mint a kötetbe föl nem vett Esti Kornél-történetek egyikének.

¹⁶ K. D., *Kornél másodszor is meghal*, Pesti Hírlap, L. évf. 6. sz., 1928. jan. 8., 4.

¹⁷ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A kötet formálás igénye: Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez* = B-B. T., *Álmodozók irkafirkája: irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Pont, 2006, 33–51.

Néhány általános megjegyzés

Az eddig megvizsgált 156 folyóiratbeli közlés alapján néhány általános, textológiaiilag lényeges megállapítás is tehető. A történetek közlésekor gyakran változott a cím a folyóiratbeli változatok között egymáshoz, illetve a kötetben később megjelenthez képest.¹⁸ Fontos tanulsága volt a *Bács megyei Napló* anyaga rendszerezésének, hogy a folyóirat a kötetbe föl nem vett Esti Kornél-történetek közül a *Boncolás – Esti Kornél* följegyzése című szövegnek a *Nyugattal* ellentétben egy olyan változatát adja,¹⁹ mely alcím nélkül, egyszerűen *Boncolás* címmel, s így Esti Kornél neve nélkül jelent meg. Ez így részben igazolhatja Réz Pál eljárását, aki mind 1965-ben a Magyar Helikon fölkerésére szerkesztett Kosztolányi-elbeszéléskötetében, mind pedig a Szépirodalmi gondozásában, 1981-ben megjelenő háromkötetes novellagyűjteményében alcím nélkül közölte a történetet. Első pillantásra nem világos, hogy a szöveg alatti évszám (1930) melyik folyóiratközlésre vonatkozik, hiszen mindkettő ugyanabban az évben jelent meg. Csak akkor könnyebb eligazodni, ha az utószóban tárgyalt szerkesztői elvekből indulunk ki: „*A novelláknak általában az író életében utoljára megjelent szövegét közöljük (...), de az első megjelenés ideje szerint, annak helyén: így próbáljuk meg összeegyeztetni az esztétikai és történeti szempontokat. Az eljárás hátránya, hogy a szövegváltozatokat időben visszavetítjük, előnye, hogy az író által javított, véglegesnek tekintett szöveget adjuk.*”²⁰ Az első megjelenés (melyre tehát az évszám vonatkozhat) jelen esetben a *Nyugattól* hozott változat, míg – kötetben meg nem jelenő történetről lévén szó – az utolsó a *Bács megyei Napló* szövege. A visszavetítés vitatható eljárása súlyos ellentmondáshoz vezet, hiszen a *Nyugattal* megjelenő novella egy Esti Kornél-történet, míg a későbbi közlés nem az.

Ennek fényében úgy tűnik, a *Boncolás* kötetbe sorolása nem ugyanazzal az intencióval történt, amelyet Réz válogatása mögött sejtteni lehet. A háromkötetes novellakiadás *Esti Kornél* című összeállításában a szerkesztő hat²¹ szöveggel bővíti az *Esti Kornél kalandjait*, melyek a ciklus részeként jelennek meg. Anélkül, hogy az Esti Kornél-szövegek műfaji problémáit részletesen tárgyalnám, Réz válogatása kétségkívül jelzi, hogy a probléma létezik. A szelekció alapja esetében elsősorban a műfaj volt és nem Esti Kornél fölbukkanása. Hiszen már a Réz szerkesztésében korábban megjelenő gyűjteményes Kosztolányi-kiadások (*Nyelv és lélek* – 1971, *Én, te, ő* – 1973; *Sötét bűjőcska* – 1974, *Látjátok, feleim* – 1976) is tartalmaztak tizenhárom olyan szöveget, amelyekben szerepel Esti Kornél. A hangsúly a bővítés indoklásában a novellán van: „*Az eddigi kiadásoktól eltérően nem őriztük meg a Kosztolányi-kötetek beosztását, a novellákat első megjelenésük sorrendjében közöljük. Kivételt tettünk az egységes szerkezetű Esti Kornél-lal, de fejezetei alatt megadjuk az első megjelenés esztendejét; e ciklushoz kapcsolva közöljük azokat a novellákat, amelyekben Esti Kornél szerepel. (Az Esti Kornél kalandjai cikluscímét a Tengerszem című*

¹⁸ Például az *Esti Kornél* 15. fejezete *Ők ketten* és *Költők* címmel is megjelent. De a *Tengerszem*beli ciklus *Gólyák* darabjának is volt *Nyelvlecke* című folyóiratközlése, ahogyan a *Kézirat* is megjelent *Marica utolsó szerelme* címmel is. Az eredetileg *Ezerkilencszázharminchárom* című történet csak a kötetben nyeri majd el új címét (*Barkohba*).

¹⁹ K. D., *Boncolás*, Napló, XXXI. évf. 285. sz., 1930. okt. 19., 25.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hét kövér esztendő*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981, 540–541.

²¹ Esti és a halál (1929); Zár (1929); Pilla (1930); Esti megtudja a halálhírt (1930); Tanú (1931); Az orvos gyógyítása (1933).

kötetből vettük át, a ciklus anyagát bővítettük).²² Réz tehát föltehetően novellasabbnak, novellábbnak érezte azt a hat Esti-szöveget, amelyeket a ciklushoz kapcsol azoknál, amelyeket más kötetekbe (tárca- és cikkgyűjteményekbe) vett föl.²³ A *Boncolásnak* más kötetben, de *novellakötetben* való közlése viszont ellentmond a koncepciónak, amellyel Réz egybefogta az Esti Kornél-*novellákat*. S ezt az alcím elhagyása csak elfedi, de nem szünteti meg.

A folyóiratbeli változatok másik fontos tanulsága a leendő kötetkompozícióval kapcsolatos. Úgy hiszem, az Esti Kornél-szövegek kritikai kiadásának egyik legsúlyosabb kérdése az, hogy a különböző szövegcsoportok hány kötetben, mely kötetekben és milyen elrendezésben kerüljenek kiadásra. A legjobb megoldásnak a kompozíció- és kötetűség tetszik, tehát az 1933-as *Esti Kornél* és az 1936-os *Tengerszem* különálló, eredeti szerkezetüket megtartó közlése. (A *Tengerszem* esetleg része lehet nagyobb gyűjteményes elbeszéléskötetnek, de csakis az eredeti kötet cím és ciklusok pontos megjelölésével és tiszteletben tartásával.) Még akkor is, ha esztétikailag rendkívül nyitott korpuszról beszélünk és szem előtt tartjuk, hogy „óvatosan kell bánni a műalkotás önazonosságának és véglegességének eszméjével”,²⁴ a kötetbe szerkesztés nagyon erős keretező eljárás az író részéről. 1933-ban megjelenik egy kötet, 1936-ban pedig a *Tengerszem* részeként egy alcímmel egybefogott szövegegyüttes. Teljesen egyértelmű, hogy Kosztolányinak ezek a szövegösszeállításai többet jelentenek, mint az őket alkotó szövegek összessége. Minden olyan eljárás, amely átcsoportosítással, sorrendcserével, hozzátoldással vagy akár csak együtt-közléssel is megbontja ezeket az egységeket, megzavarja jelentésüket. A kötetkompozíció problémájának részletes tárgyalása nem feladata e tanulmánynak. Mégis fontos kiemelni, hogy a fent tárgyalt keletkezéstörténeti vázlat arról tanúskodik: Kosztolányi egyértelműen válogatott, amikor az 1933-ban megjelenő kötet anyagát összeállította. Nem csupán kötetbe azután sem kerülő szövegek álltak még rendelkezésére, de a későbbi *Esti Kornél kalandjai* darabjainak döntő többsége is. (Tizenöt történet a tizenhétből.) Nem arról van tehát szó, hogy Kosztolányi 1935–36-ban *folytatná* vagy *hozzáírna* az Esti Kornélhoz.²⁵

Érvként szólhat a két szövegcsoport külön kötetben való kiadása mellett Kosztolányi eltérő alkotásmódja is. Ahogy korábban már volt róla szó, az *Esti Kornél kalandjai* későbbi darabjai keletkezési ritmusukban több közös vonást mutatnak a kötetbe föl nem vett szövegekkel, mint az Esti Kornél fejezeteivel. Az is összekapcsolja e két korpuszt, hogy rövidebbek és jóval gyakoribb közöttük az *egyötletes*, egynéhány oldalban kibontott szöveg. Emellett hiányoznak közülük azok a kontextualizált fejezetek, amelyek valamiféle regényvagy életrajzszerűséget kölcsönöznek az *Esti Kornél*nak. (Mint például az első, második, harmadik vagy ötödik fejezetek.)

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hét kövér esztendő*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981, 540.

²³ *Nyelv és lélek* (1971): Kagyló és tenger. *Én, te, ő* (1973): Esti Kornél naplója – Egy különöc följegyzései, Esti Kornél gondolatai (2 db), Esti Kornél naplója (2 db), Lajcsi bácsi, Panaszkönyv, Az álmokról. *Sötét bújócska* (1974): Ellenvélemények, Arcok és karcok, Vér. *Látjátok, feleim* (1976): Arany János neve (részlet).

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere: Esti Kornél*, Alföld, 2002/9, 93.

²⁵ A *Tengerszem* felől vizsgálva a kérdést is hasonló eredményre jutottam. Az Akadémia kéziratrárában őrzött vázlatlap arról árulkodik, hogy Kosztolányi alaposan átgondolt és kitalált szerkezettel dolgozott. A kötet egy ciklusának a szövegekörnyezetből való elmozdítását, a kontextuális (kontextuális) viszonyok megváltoztatását így ebben az esetben sem tartanám szerencsésnek.

Mindezek alapján úgy vélem, a kritikai kiadásnak külön kötetben kell hoznia az *Esti Kornélt* és külön a *Tengerszemet*, kiegészítve azt az első kiadás után elhagyott *Hogyan is történt?*²⁶ című szöveggel. Minden további Esti Kornél-történet pedig – textológiai apparátusukkal együtt, a két különálló kötetrel való kapcsolatuk pontos megjelölésével – az annak megfelelő gyűjteményes kötetekben kapna helyet.

Ennél természetesen jóval több nyitott kérdésre kell majd választ keresnie a kiadásnak. „*A filológia lassú tevékenység, bája nem a gratia celeritatis, hanem a gratia tarditatis.*”²⁷ Különösképpen igaz ez, ha belátjuk, hogy az Esti-szövegcsoportok kiadásának a szövegek természetéből és publikálási hagyományából adódóan alapfeltétele a forrásgyűjtés lezárulása. Ennek fényében pedig Kosztolányi Dezső fölbukkanó Esti Kornél-szövegei és -szövegváltozatai folyamatosan újra- és újraírhatják önmagukat és egymást is.

IRODALOM

Kosztolányi Dezső művei és Kosztolányi-kiadások

- K. D., *Kornél másodszer is meghal*, Pesti Hírlap, L. évf. 6. sz., 1928. jan. 8., 4.
 K. D., *A léggömb elröpül* = K. D., *A léggömb elrepül*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Kosztolányi Dezső Összes Novellái, 1), 359–366.
 K. D., *Arany János* = K. D., *Látjátok, feleim*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976, 146–154.
 K. D., *A talált pénz* = K. D., *Hét kövér esztendő*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981, 343–348.
 K. D., *Elbeszélései*, szerk. RÉZ Pál, Magyar Helikon, 1965.
 K. D., *Esti Kornél*, Bp., Genius, 1933.
 K. D., *Esti Kornél*, Bp., Révai, 1934.
 K. D., *Esti Kornél*, Bp., Révai, 1936.
 K. D., *Esti Kornél*, szerk. BÁRDOS LÁSZLÓ, Bp., 1995 (A Magyar Próza Klasszikusai 23).
 K. D., *Esti Kornél*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Kosztolányi Dezső Összes Novellái, 2).
 K. D., *Esti Kornél kalandjai*, szerk. PAPP Csaba, utószó HAFNER Zoltán, Bp., Osiris, 2000.
 K. D., *Én, te, ő*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1973.
 K. D., *Hátrahagyott művei, I–XI*, s. a. r. ILLYÉS Gyula, az utolsó kötetet s. a. r. ILLÉS Endre, Bp., Nyugat, 1940–48.

²⁶ Az első gyűjteményes novellakiadás Kosztolányi szövegeiből a Révainál jelent meg, három kötetben, 1943-ban. Ez ugyan nem tartalmazott kötetbe korábban föl nem vett, folyóiratban megjelenő tárcanovellákat, történeteket, ellenben megtartotta Kosztolányi kötetathárait és ezen elbeszélés-kötetek sorrendjében közölte a korpuszt. Az első kötet 1908-tól, a *Boszorkányos esték* anyagától az 1921-es *Rossz orvosig* hozza, kötetek szerint rendezve, a szövegeket és három, korábban kötetben nem olvasható szöveggel kiegészítve azokat (*Pletyka, Róza néni, A talált pénz*). A második kötet kizárólag az *Esti Kornélt* (1933), míg a harmadik egyedül a *Tengerszemet* (1936) tartalmazza. Itt a kiadás azonban kihagy egy történetet, a *Végzet és veszély* ciklus utolsó darabját, a *Hogyan is történt?*-et, amelyet az első könyvben, a *Káin* kötet anyagának részeként közöl. A történet valóban szerepel a *Káinban*, de nem az első, 1918-as, hanem a második kiadásban (1933), az első kiadás *Omnibuszkocsis* című szövege helyett, *Tizenegy perc* címmel. A későbbi kiadások nem tisztázták ezt az anomáliát. A legújabb, 2008-as Fráter Zoltán szerkesztette vállalkozás viszont visszaállítja az 1936-os kompozíciót: külön kötetben hozza a *Tengerszem* anyagát, az eredeti sorrendet megtartva, a korábban elhagyott novellával kiegészítve.

²⁷ HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A filológia diszciplináris helyzete*, Helikon, 2000/4, 475.

- K. D., *Hét kövér esztendő*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1981 (Kosztolányi Dezső Összes Novellái, 3).
- K. D., *Káin*, Bp., Pallas, 1918.
- K. D., *Káin*, Bp., Légrády, 1933.
- K. D., *Mostoha és egyéb kiadatlan művek*, kiad. DÉR Zoltán, Újvidék, Fórum, 1965.
- K. D., *Napló: Igen becses kéziratok (1933–34)*, KELEVÉZ Ágnes, s. a. r. KOVÁCS Ida, Bp., 1985.
- K. D., *Novellái I–III*, Bp., Révai, 1943.
- K. D., *Novellák I–III*, Bp., Szépirodalmi, 1957.
- K. D., *Nyelv és lélek*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1971.
- K. D., *Összes novellája*, szerk. RÉZ Pál, Helikon, 1994.
- K. D., *Összes novellái I–II*, szerk. RÉZ Pál, Szeged, Szukits, 2001.
- K. D., *Összes novellái I–II*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2007.
- K. D., *Összegyűjtött munkái*, VI, Bp., Révai, 1936.
- K. D., *Összegyűjtött munkái*, IX, Bp., Révai, 1937.
- K. D., *Sötét bújócska*, szerk. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- K. D., *Tengerszem*, Bp., Révai, 1936.
- K. D., *Tengerszem*, szerk. FRÁTER Zoltán, Európa, Bp., 2008.
- Kosztolányi Dezső periodikumokban megjelent írásainak bibliográfiája 1.*, szerk. ARANY Zsuzsanna, összegyűjt. ARANY Zsuzsanna – VÉGH Dániel, Bp., Ráció, 2008.
- Kosztolányi Dezső periodikumokban megjelent írásainak bibliográfiája 2.* (kézirat)
- Valamint a mellékletekben pontos hivatkozással megjelölt folyóiratszámok.

Hivatkozott szakirodalom

- BENGI László, *Művészi önállóság – kulturális meghatározottság = A magyar irodalom története, III*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, www.villanyспенot.hu (2009. 05. 12.)
- BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A kötettté formálás igénye: Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez = B-B. T., Álmódosók irkafirkája: irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Pont, 2006, 33–51.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Esti Kornél elfeledett vallomása. Egy elfeledett Kosztolányi-novella*, Tiszatáj, 2004/3, 7–9.
- BÍRÓ-BALOGH Tamás, „Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső”, Holmi, 2004/11, 1411.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A filológia diszciplináris helyzete*, Helikon, 2000/4, 469–80.
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 1.* (A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnapja, Új Idők), szerk. ARANY Zsuzsanna, Budapest, Ráció, 2008.
- Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 2.* (Határon túli lapok 1. Bácskai sajtó anyaga), szerk. ARANY Zsuzsanna, Budapest, Ráció, 2009.
- LENGYEL András, *Genezis és kompozícióviszonya az Esti Kornél-ban = L. A., Játék és valóság közt*, Szeged, 2000.
- PÉCZELY Dóra, „E.S.T.I. – Kérdés”, *Az Esti Kornél-szövegek kiadásának problémái = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, Bp., Anonymus, 1998, 178–187.
- RÉZ Pál, *Egy ismeretlen Kosztolányi-írás*, Új Tükör, 1978. december 24. 11.
- SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányiné Harmos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes Kosztolányi-gyűjtemény*, Bp., Akadémiai, 1978 (Az MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 11).

- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az Esti Kornél jelentésrétegei = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, Bp., Anonymus, 1998, 159.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere: Esti Kornél*, Alföld, 2002/9, 88–101.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Esti Kornél = Sz.-M. M., Világkép és stílus*, Bp., Magvető, 1980, 466–498.
- SZILÁGYI Zsófia, *A tökéletes szöveg illúziója. Kosztolányi Aranysárkányának példáján*, = Sz. Zs., *A féllábú ólomkatona. Irodalmi mű-hibák*, Pozsony, 2005, 33–57.
- SZILÁGYI Zsófia, *Esti, Kornél (*1925–+?)*, „egy csonk maradhat”, szerk. HANSÁGI Ágnes et al., Ráció, 2004, 276–296.

